

Gekanaliseerd onbehagen?

*PVV-stemmers, niet-stemmers, en hun betekenisvolle politieke agency*¹

Roy Kemmers

SOC 14 (2/3): 177–198

DOI: 10.5117/SOC2018.2/3.006.KEMM

Abstract

The channelling discontent thesis contends that populist parties form an efficacious exhaust valve, providing their voters with democratic fulfilment. Building on in-depth interviews with PVV-voters and (deliberate) non-voters, I assess that assumption by comparing these citizens' political efficacy. The analysis shows that differences in political efficacy are not explained by voting behaviour, as the thesis would assume, but rather by the inductively conceptualized dimension of power orientation. This highlights not just the value, but also the (future) potential of a cultural-sociological approach to studying the political domain.

Keywords: populisme, cultuursociologie, politiek onbehagen, politieke participatie, niet-stemmers, diepte-interviews

Introductie

'Ik moet zeggen dat ik vroeger niet zoveel met politiek bezig was, dat was een ver-van-mijn-bed-show. Dat is wel aangewakkerd in de tijd met Pim. Voor Pim had ik dat totaal niet, toen stemde ik ook niet. [...] Het boeide me echt helemaal niet. [...] Waarschijnlijk gewoon omdat ik toen meer had van "er is toch niemand die luistert". En nu zijn er sinds Pim en Geert twee die wel luisteren.' (respondent Carola)

Het succes van populistische politieke partijen in West-Europa heeft een breed academisch en maatschappelijk debat in gang gezet. Veel van die

populistische partijen hebben een nieuw-rechts karakter met een anti-immigratieagenda, en daardoor spitsen veel van die debatten zich toe op hun vermeende invloed op de democratie. Enerzijds vertolken deze partijen de opvattingen van aanzienlijke delen van de verschillende bevolkingen. Dit wordt geïllustreerd wordt in ‘vox pops’ in verschillende media en natuurlijk opiniepeilingen en verkiezingsresultaten, en daarmee zijn die partijen dus een klassiek voorbeeld van legitieme democratische vertegenwoordiging. Anderzijds geven de nativistische, anti-immigratieagenda's van deze partijen aanleiding bedenkingen te plaatsen bij hun trouw aan democratische principes als de rechtsstaat en de rechten van minderheden (Mudde 2004; Plattner 2010; Rovira Kaltwasser 2012).

In hun theoretische raamwerk voor de analyse van populisme als bedreiging of correctie voor de democratie beargumenteren Cas Mudde en Cristóbal Rovira Kaltwasser (2012) dat het niet de vraag is of populisme goed of slecht is voor de (liberale) democratie, maar dat het zowel aspecten heeft die eraan bijdragen als aspecten die het ondermijnen. Deze auteurs leggen (een deel van) de relatie tussen populisme en democratie als volgt uit: ‘Since [democracy] is based on the periodic realization of free and fair elections, it provides a mechanism by which people can *channel their dissatisfaction* with the political establishment’ (2012: 17, mijn nadruk). Deze ‘democratische voordelen’ van populisme zal ik hierin samenvatten als *de kanaliseringsthese*: de idee dat de institutionele articulatie (in politieke partijen) van maatschappelijk en politiek onbehagen bijdraagt aan de kwaliteit van de democratie en de politieke voldoening van de betreffende politiek ontevreden burgers. Door te stemmen op een partij die hun onbehagen verwoordt, ervaren die burgers democratische voldoening, zo luidt deze redenatie. Hierbij laat ik in het midden of dit onbehagen door die partijen wordt ‘geuit’, of (ook) wordt ‘aangewakkerd’ (Rooduijn et al. 2016; Van der Brug 2003). De kanaliseringsthese illustreert daarmee een klassieke aanname in democratische theorie, die kan worden teruggevoerd naar Tocquevilles *Democracy in America* (1998 [1840]; vgl. Lijphart 1968: 170). Dit is de idee dat partijen, of ‘intermediate groups [function] as channels through which popular participation in the larger society (especially in the national elites) may be directed and restrained’ (Kornhauser 1998 [1960]: 77). Deze kanaliseringfunctie van organisaties staat ook centraal in Almond en Verba's (1963) theorie van de burgerlijke cultuur als voorwaarde voor stabiele democratieën. Kanalisering behelst dus het, op een rationele, gereguleerde manier, institutionaliseren van politiek-maatschappelijke passies – of in dit geval ongenoegens.

Deze theorie klinkt heel overtuigend op het niveau van natiestaten waarop zij is geformuleerd. Het is echter de vraag of het ook zo werkt voor het niveau van burgers. Doorredenerend naar dat niveau zou de these beweren dat het stemmen op een populistische partij politiek ontevreden burgers een uitlaatklep zou geven, wat resulteert in een gevoel van democratische voldoening. Het citaat van respondent Carola bovenaan dit artikel komt overeen met vele andere voorbeelden die het kijkerspubliek de afgelopen twee decennia heeft kunnen zien en horen in West-Europese nieuws- en actualiteitenrubrieken: gewone burgers die blijik geven van hun voldoening omdat een populistische politicus de zaken verwoordt die volgens hen te lang zijn laten liggen. Het is dit begrip van politieke *efficacy* als gevolg van populistisch stemgedrag waar het in dit artikel om gaat.

Maar het spreekt niet vanzelf dat politieke ongenoegens in verkiezingen naar ieders tevredenheid worden gekanaliseerd, want de populistische ideologie herbergt een inherente anti-institutionele spanning. Hoewel populisme recentelijk is geanalyseerd als een politieke stijl (Moffit en Tormey 2014), en als een discursief frame in plaats van een ideologie (Aslanidis 2015), is de meest gehanteerde definitie die van Cas Mudde, die het omschrijft als:

an ideology that considers society to be ultimately separated into two homogeneous and antagonistic groups, ‘the pure people’ and ‘the corrupt elite’ and which argues that politics should be an expression of the *volonté generale* (general will) of the people (Mudde 2007: 23; vgl. Mudde 2004: 543; Mudde en Rovira Kaltwasser 2012: 8).

Dit suggereert dat ‘het volk’ haar volkswil gereflecteerd wil zien in de politiek, ongehinderd door wetten, regels en procedures. Dit anti-institutionalistische kenmerk wordt algemeen erkend: ‘In general,’ merkt Kriesi (2014: 363) op, ‘populism has a strong anti-institutional impulse – “the romantic impulse of directness, spontaneity and the overcoming of alienation”’, waarmee hij Margaret Canovan (1999: 10) citeert. De weerstand tegen institutionalisering is ook zichtbaar in de manier waarop populistische partijen zicht organiseren; Paul Taggart schrijft dat ‘populist parties organize themselves in ways that are in contrast to those of existing parties. One of the reasons for this is that populism has an inherent distrust of political institutions in general and political parties in particular’ (2000: 75). Wanneer dit anti-institutionalistische aspect wordt meegewogen, is het helemaal niet vanzelfsprekend dat een ideaaltypische populistische burger kan worden overgehaald om op een partij te stemmen, zelfs niet voor een partij

die beweert tegen de gevestigde orde te zijn. In dit licht bezien is bewust *niet* stemmen een plausibel alternatief. Een partij is immers gebonden aan wetten, procedures en de algemene regels van het spel. Hoewel stemmen op een populistische partij dus enerzijds een gevoel van democratische voldoening zou moeten opleveren, is het ook aannemelijk dat de noodzaak van regels, procedures en compromissen die zulke politieke participatie met zich meebrengt frustraties aanwakkert omdat die partij daarmee lijkt op elke andere partij. Populisme wil dus misschien niet altijd gekanaliseerd worden. Dit is daarmee een inherente spanning in de populistische ideologie waaraan door verschillende politiek ontevreden burgers op verschillende manieren invulling kan worden gegeven. Sommigen ervaren misschien voldoening omdat hun onbehagen door populistische partijen gekanaliseerd wordt, terwijl anderen die niet stemmen zo'n uitlaatklep schijnbaar ontberen, maar daarmee ook de 'institutionele frustratie' bespaard blijven.

Dit artikel is het resultaat van een inductief onderzoek naar politiek ontevreden burgers waarin de ervaringen van politieke voldoening van PVV-stemmers worden vergeleken met die van bewuste niet-stemmers. Onderzoek laat zien dat het politiek onbehagen in Nederland het hoogst is onder deze twee groepen (CBS 2011), dus dit zijn theoretisch-strategische categorieën voor onderzoek naar dit onbehagen. De onderzoeksvraag van deze studie luidt: *wat zijn de verschillen in politieke efficacy tussen PVV-stemmers en niet-stemmers, en hoe kunnen deze verschillen worden verklaard?* Dit artikel geeft het inductieve, theorie-bouwende karakter van deze studie weer door de bevindingen af te wisselen met theoretische reflecties, en daarna over te gaan op de beantwoording van de onderzoeksvraag en de implicaties ervan te bespreken.

Data en methoden

Omdat het er in dit onderzoek om gaat de ervaringen, percepties en 'definities van de situatie' van politiek ontevreden burgers te achterhalen, zijn diepte-interviews hiervoor een vanzelfsprekende methode, omdat 'individual constructions can be elicited and refined only through interaction *between and among* investigator and respondents' (Guba en Lincoln 1994: 111, nadruk in origineel). Het doel is erachter te komen welke betekenissen zij toekennen aan politiek en samenleving, en hoe zij hun politiek gedrag motiveren. Om een antwoord op de onderzoeksvraag te geven heb ik diepte-interviews afgenomen met achttien Nederlandse burgers die

ofwel voor de PVV hebben gestemd, of bewust niet hebben gestemd in de Tweede Kamerverkiezingen van 2012. Een vergelijking van PVV-stemmers en niet-stemmers moet het mogelijk maken om de kanaliseringstheorie op waarde te schatten. Beide categorieën bestaan immers uit politiek ontevreden burgers; van de ene wordt het onbehagen gekanaliseerd, en van de andere niet. Het bestuderen van deze 'onderhandeling' tussen het stemmen op een populistische partij en niet stemmen wordt natuurlijk mogelijk gemaakt door het Nederlandse stelsel van representatieve vertegenwoordiging, dat een relatief lage drempel legt voor nieuwe partijen. Bij het rekruteren van respondenten ben ik op zoek gegaan naar diversiteit binnen beide categorieën, conform de gefundeerde theoriebenadering (Glaser en Strauss 1967). Sommige respondenten zijn benaderd via webfora waar zij hun stemkeuze bekend maakten, anderen via informele netwerken, en ten slotte maakte ik gebruik van de sneeuwbalmethode. Ik ben dus afhankelijk geweest van mensen die de uitnodiging voor een interview accepteerden, wat waarschijnlijk de wat meer uitgesproken, of politiek bewuste ontevreden burgers zijn. Zij zijn dus niet representatief voor ontevreden burgers in het algemeen, of PVV-stemmers of niet-stemmers in het bijzonder.

De niet-stemmers hebben zich bewust onthouden van stemmen en zijn dus niet thuisgebleven omdat het (bijvoorbeeld) slecht weer was, of ze zijn vergeten dat de verkiezingen plaatsvonden. Hun stemhouding is daarmee betekenisvol sociaal gedrag in weberiaanse zin (Weber 1978 [1968]: 4). Het bestand bestaat uit tien niet-stemmers en acht PVV-stemmers en alle interviews zijn afgenomen tussen september 2012 en januari 2013. De Tweede Kamerverkiezingen van 12 september 2012, de campagne, uitslagen en gevolgen vormden vruchtbare gespreksonderwerpen. De radicaal rechts-populistische Partij voor de Vrijheid van Geert Wilders behaalde 10,1% van de stemmen, en de opkomst was 74,6%, waarmee het aandeel niet-stemmers ongeveer een kwart van het stemgerechtigde electoraat betrof.

De interviews hadden een lengte van tussen de bijna twee en meer dan zes uur, en vonden plaats in het huis van de respondent of een andere locatie van hun keuze. Ik vertelde hen dat hun perspectieven ondervertegenwoordigd zijn in de sociaalwetenschappelijk kennisvorming en dat onze gesprekken zouden gaan over hun opvattingen, (politieke) activiteiten en perspectieven, en dat er dus geen goede of foute antwoorden mogelijk waren. Er was sprake van een goede sfeer, met vele uitweidingen over hun persoonlijke levens, en verscheidene malen werd ik uitgenodigd om te blijven eten. In combinatie met de openheid die de respondenten lieten blijken

tijdens de interviews, is dit op te vatten als rapport (vgl. Boeije 2010: 62). De interviews waren los gestructureerd rond hun (niet-)stemmotivaties, hoe ze over de hedendaagse politiek dachten, en welke rol ze de media toedichtten in politiek. Daarnaast is in een belangrijk deel van de interviews gesproken over hun persoonlijke biografie, en dan met name over hoe hun huidige perspectieven op politiek en maatschappij zich hebben ontwikkeld. De interviews zijn opgenomen en uitgeschreven. De hier gerapporteerde namen zijn pseudoniemen.²

De hier gerapporteerde analyse is het resultaat van een inductief proces van theoretische selectie en constante vergelijking (Glaser en Strauss 1967; Charmaz 2006; Boeije 2010). Dit proces begon met de aanname dat PVV-stemmers politieke voldoening zouden ervaren na hun stem, en niet-stemmers niet. Toen ik echter gevallen tegenkwam die deze werkhypothese (Glaser en Strauss 1967: 39; Charmaz 2006: 103) tegenspraken, kwam er inductief een alternatieve verklaring voor de verschillen in voldoening tot stand. Deze analyse wordt hieronder uiteengezet in een conceptualisering van politieke efficacy langs drie dimensies, die zijn ontwikkeld door deze uit de data ontstane thema's te verbinden met de literatuur. Deze dimensies – collectivisatie, representatie en betekenisvolle politieke agency – zijn daarna gebruikt om de interviewdata opnieuw te analyseren en een vergelijking tussen PVV-stemmers en niet-stemmers mogelijk te maken. Deze drie dimensies structureren de resultatenparagraaf hieronder.

De betekenisvolle politieke agency van burgers

Om responsief te zijn voor het subjectieve gevoel van politieke voldoening van politiek ontevreden burgers, moeten we afscheid nemen van de conventionele conceptualisering van politieke *efficacy*, dat wordt omschreven als 'the feeling that individual action does have, or can have, an impact on the political process (..)' (Campbell et al. 1954: 187), of als 'judgments people hold about their abilities to perform effectively in the political domain' (Caprara et al. 2009: 1003). Als attenderend begrip dat 'suggest[s] directions along which to look' (Blumer 1954: 7), is een alternatieve conceptualisering nodig die loskomt van de rigide nadruk op 'effectiviteit' en 'het politieke domein'. Immers, politiek ontevreden burgers vinden het politieke domein wellicht niet responsief genoeg, of politici niet betrouwbaar genoeg, om hun gedrag 'effectief' te laten zijn. En hun politiek gedrag is er daarom dus wellicht helemaal niet op gericht om dat doel te bereiken. Om dus open te staan voor de politieke voldoening van politiek ontevreden burgers, is

het nodig om bij de conceptualisering van politieke efficacy te letten op *betekenissen* in plaats van op effecten, en op wat mensen zelf als politiek definiëren in plaats van het politieke domein in nauwe zin. Om dit mogelijk te maken omschrijf ik politieke efficacy hier als de beoordelingen van mensen over hun mogelijkheden om *betekenisvol* politiek gedrag te praktiseren.

Collectivisatie: ergens politiek bij horen

Allereerst vertelden PVV-stemmers dat ze deel uitmaakten van ‘een grote groep’, en noemden die soms ‘de meerderheid’ van ‘gewone mensen’. In het praten over de recente verkiezingen, en over de opkomst van de PVV in het algemeen, interpreteren deze burgers het groeiende electoraat van de PVV als een erkenning voor hun maatschappelijke en politieke zorgen. Ze geven aan dat die ‘eindelijk’ verwoord worden, als ‘wat je zelf al heel lang voelde maar niet onder woorden kon brengen’ (Daan, 21). Maria (64), een respondent die zoals veel PVV-stemmers Wilders als de erfgenaam van Pim Fortuyn ziet, zegt:

ik heb ook jaren niet gestemd. Eigenlijk pas met de opkomst van Pim Fortuyn, dat was dat ik dacht van ‘oké helder, duidelijk, dat is nou precies wat ik bedoel’ waar je je eigen in herkende. Niet in achterkamertjes, maar gewoon luid en duidelijk naar buiten toe, toen dacht ik van nou dan ga ik maar weer eens.

In hun kwalitatief onderzoek naar hoe supporters van het Vlaams Belang van individuele burgers worden omgevormd tot een kiespubliek, analyseren Kochuyt en Abts (2012) hoe deze supporters een gevoel van collectivisatie van hun maatschappelijke zorgen rapporteren. Als ze de verkiezingsuitslagen zien, beseffen ze dat ze ‘niet alleen’ zijn: ‘Het groeiende stemmenaantal houdt eenling en een spiegel voor waarmee ze zien dat zij tezamen met vele anderen een stilzwijgende meerderheid vormen’ (2012: 104). Respondent Henry (53) zegt ook dat Fortuyn een opening heeft gecreëerd voor gewone mensen: ‘Eerst was [politiek] iets van de hoge heren en [door hem] zijn dingen zeg maar bij de mensen gaan leven’. Dat iemand hun zorgen verwoordt maakt dus dat ze zich deel voelen van een groter geheel. Het individu, zo legt filosoof Charles Taylor dit deel van Tocquevilles theorie uit, vindt haar vermenigvuldiging in een collectief:

Ordinary people acquire democratic efficacy, and therefore the sense of this efficacy, through a proliferation of voluntary associations. These are close enough to the base to be potentially under its control, and they have enough collective clout in the larger society to compel power wielders to listen to

them. In the absence of such intermediary bodies, each individual would stand alone against state power and those who control it, utterly powerless to deflect its course and control its impact on their lives (2007: 127-128).

Ontevreden burgers kunnen de electorale collectiviteit van een populistische partij dus ervaren als deel uitmaken van een groep van gelijkgestemden, of als deel van een 'verbeelde politieke gemeenschap' (Anderson 1991 [1983]) van 'het volk'. Om met Mudde en Rovira Kaltwasser te spreken: 'populism can give voice to groups that do not feel represented by the elites' (2012: 21).

Bij de niet-stemmers bleek opmerkelijk genoeg dat hun stemhouding vergezeld was gegaan met een vergelijkbare ervaring van collectivisatie. Niet-stemmer Arthur (52) ziet in het percentage niet-stemmers een soort bevestiging van zijn kijk op de hedendaagse politiek. De kunstenaar heeft stemmen altijd beschouwd als een burgerplicht, maar nu heeft hij er genoeg van. Wanneer het percentage niet-stemmers ter sprake komt zegt hij 'ik behoor dan ook gelijk tot een hele grote groep boze burgers'. En Mark (58), een werkloze procesoperator, is heel actief op weblogs en forums waar hij de vermeende wanpraktijken bespreekt van politici, zakenlieden en leden van het Koninklijk Huis, die samenkomen in de Bilderberg Groep. Hij vindt dat de groep niet-stemmers nog flink moet groeien om het verschil te kunnen maken: 'nu heeft 24% niet gestemd. Dat is veel te weinig. Je kan pas indruk gaan maken als 75, 80, 85% niet stemt. Het volk krijgt dan pas een stem [...] Dan gaat het opvallen'. Deze niet-stemmers beschouwen zichzelf dus als deel van een grote groep van ontevreden burgers: de schijnbaar anonieme categorie van niet-stemmers krijgt hiermee de betekenis van een min of meer coherente collectiviteit. Op het blog waar Mark regelmatig bijdraagt in de commentaren wordt er over de 25% van de verkiezingsuitslag zelfs gezegd 'de partij van de niet-stemmers heeft de verkiezingen gewonnen'.

Hoewel dit wellicht een wat al te optimistische interpretatie van de uitslag lijkt, is er maar een klein verschil met het punt dat politicoloog E.E. Schattschneider maakte in zijn bekende *The Semi-Sovereign People*. Hij benadrukt daarin het machtpotentieel van het niet-stemmende deel van de bevolking:

[W]e are governed by invisible forces, for to an astonishing extent the [voting, RK] sixty million are at the mercy of the [non-voting, RK] rest of the nation which could swamp all existing political alignments if it chose to do so. The whole balance of power in the political system could be overturned by a

massive invasion of the political system, and nothing tangible protects the system against the flood. All that is necessary to produce the most painless revolution in history, the first revolution ever legalized and legitimized in advance, is to have a sufficient number of people do something not much more difficult than to walk across the street on election day (1960: 98-99).

Hoewel PVV-stemmers dus het gevoel zeggen te hebben eindelijk gehoord te worden nu ze deel uitmaken van een herkenbare groep, interpreteren deze niet-stemmers hun aandeel in de verkiezingsuitslag met een vergelijkbaar idee van collectivisatie.

Representatie in de publieke sfeer

Populisme benadrukt vaak zaken (als immigratie, ordehandhaving en corruptie) die de gevestigde partijen zouden hebben veronachtzaamd. '[P]opulism can represent excluded sections of society by implementing policies they prefer,' noteren Mudde en Rovira Kaltwasser als een van de voordelen (2012: 21). Dit aspect benadrukt dus het gevoel van burgers om zich gerepresenteerd te voelen in de het publieke debat. En dat is inderdaad wat PVV-stemmers rapporteren in de interviews. Maria zegt dat als de PVV er niet zou zijn, 'ik denk dat ik dan niet zou stemmen. Omdat ik, zoals ik eerder al zei, de een zegt dit maar doet dat. En ik heb nog steeds het gevoel dat de PVV, Wilders, de enige is die zegt waar het op staat'. Tim zegt dat het stemmen op Wilders ook echt resultaat heeft opgeleverd, omdat dat het immigratieprobleem op de kaart heeft gezet:

op een gegeven moment heeft de politiek ons gewoon in de steek gelaten door ze maar binnen te blijven halen. En daar moet gewoon een keer een goede stop op gezet worden. En daar zijn ze nu redelijk mee bezig, maar dat hadden ze al vijftien, twintig jaar eerder moeten doen, de deur wat verder op slot moeten doen.

Anderen waarderen Wilders' aanwezigheid om meer pragmatische redenen. Ron bijvoorbeeld, ziet zichzelf als een klassieke Fortuynist en is minder enthousiast. En Wouter ziet in Wilders een belangrijke representant van een anti-islamgeluid in het publieke debat, maar hij ziet Wilders niet de christelijke waarden hooghouden die hij graag vertegenwoordigd zou zien. De PVV-stemmers kunnen zich ook vinden in de beleidsvoorstellen van de PVV, maar zeggen dat Wilders niet altijd het krediet krijgt dat hij verdient. Carola zegt dat de coalitiepartijen die Wilders tot 2012 gedooogsteun verleende zijn plannen hebben gestolen:

Hun wilden van het begin af aan eigenlijk niet meewerken met hem. Hij heeft alles in het werk gezet om dat voor elkaar te krijgen. En hij heeft concessies moeten doen en ze hebben het hem constant moeilijk zitten maken. En hij was er nog niet uit of hup, zoveel miljard werd er bezuinigd op ontwikkelingshulp! Zo, allemaal punten waar hij dus voor stond, waar hij concessies op had moeten doen, die hebben ze er uiteindelijk toch doorheen gevoerd! [...] En hij krijgt de zwarte piet toegeschoven! En dan denk ik van ik vind het gewoon van de zotte.

Over de PVV-stemmers kan dus worden gezegd dat zij zich door hun stem gerepresenteerd voelen in de publieke sfeer, en ook dat ze vinden dat er concrete resultaten zijn geboekt. Charles Taylor illustreert dit aspect van efficacy door de resultaten die de arbeidersklasse in de loop van de geschiedenis heeft geboekt als voorbeeld te nemen:

Just as a private in a victorious army may share in the sense of triumph even though the general never asked his opinion, so can a worker, a peasant, or small craftsman in a condition of relative class war have a sense of efficacy from the collective gains of the movement (2007: 128).

Representatie in de publieke sfeer kan vorm krijgen in politieke instituties, zoals wanneer iemand zijn zorgen benoemd ziet worden in het parlement, maar ook in de bredere arena van het publieke opinie en debat. Het kenmerk van veel nieuwe sociale bewegingen sinds de jaren zestig is inderdaad dat zij er niet op uit zijn om overheidsbeleid te beïnvloeden. Zij richten zich niet op het politieke systeem (Melucci 1980: 220) maar zien zichzelf als 'involved in struggles over the definition of meanings and the construction of new identities and lifestyles' (Nash 2000: 100-101).

Bij de niet-stemmers onder mijn respondenten, is dit gevoel van representatie in de publieke sfeer, tegen de verwachting in, niet afwezig. Zoals hierboven werd beschreven, beargumenteren (en promoten) Mark en zijn onlinevrienden van het blog niet-stemmen onder elkaar. Hoewel dit wellicht beperkt blijft tot hun online leefwerelden, kan dit niet gezegd worden van Chris (31) en Gerard (53), die naast hun onlineactiviteiten een niet-stemcampagne hadden opgezet voor de Tweede Kamerverkiezingen van 2010. Voor die campagne drukten en verspreidden zij posters door het land van hun 'ik stem niet'-website, waarop zij bezoekers informeerden over hoe stemmen een corrupt systeem in stand houdt waarin beslissingen worden genomen ongeacht de uitkomst van verkiezingen. En deze activiteiten hebben echte resultaten opgeleverd, zeggen ze. Chris zegt dat hij een verandering in het bewustzijn van mensen ontwaart:

Als je vijf jaar geleden een uitspraak deed op een forum die heel sterk tegen de politiek was, dan kreeg je echt een stortvloed van reacties over je heen en ik ervaar nu dat als je datzelfde doet, dat die reactie gewoon wegblijft. Mensen bevechten het niet meer, ze zijn er steeds meer over eens dat dit geen democratie is, dat het ook niet onze belangen zijn die behartigd worden.

En Gerard, die op zijn website zijn analyses plaatst van hoe de New World Order de democratie heeft opgezet om de westerse bevolking te laten geloven dat ze iets te zeggen hebben, zegt steeds meer uitnodigingen te ontvangen om lezingen te geven, of bijeenkomsten bij te wonen in clubjes van zakenlieden en wetenschappers: 'Ik word ook regelmatig wel eens uitgenodigd voor clubjes van mensen die ergens over nadenken. Denktankjes. Met mensen van allerlei pluimage. Bijvoorbeeld, ik heb recentelijk zitting gehad in een denktankje van economen.' Hij ziet dit als een teken van de toegenomen ontvankelijkheid voor zijn ideeën en analyses. Deze voorbeelden demonstrenen dat de manieren waarop deze niet-stemmers bewustwording proberen te creëren heel goed voor ze uitpakken. Kortom, als het gaat om het gevoel gerepresenteerd te worden in de publieke sfeer en resultaten te boeken, loopt de voldoening die PVV-stemmers en niet-stemmers daarvan ervaren niet uiteen.

Betekenisvolle politieke agency

Voor zover heb ik in de analyse laten zien dat PVV-stemmers geen noodzakelijk voordeel hebben ten opzichte van bewuste niet-stemmers als het gaat om het ervaren van collectivisatie en representatie. Een van de baten van populisme die het vaakst genoemd worden is '[it] can mobilize excluded sections of society [...], improving their political integration,' zoals Mudde en Rovira Kaltwasser schrijven (2012: 21). Populisme geeft burgers dus een mogelijkheid voor betekenisvolle politieke agency. De gereedschapskist van politieke participatie is echter niet beperkt tot deelname aan het electorale proces. Zoals ik hierboven al beargumenteerde is institutionele politieke participatie niet altijd vanzelfsprekend, vooral niet als er politiek onbehagen mee is gemoeid. Politiek gedrag hoeft niet gericht te zijn op institutionele politiek. Er is niet veel bekend over de motivaties van niet-stemmers, maar onderzoek laat zien dat stemonthouding niet noodzakelijkerwijs algehele apathie betekent (Doppelt en Shearer 1999; Wuthnow 2002; Shyrane et al. 2006; Bennett et al. 2013; Hooghe en Marien 2013; Dekker 2009). Burgers kunnen ook op andere manieren betekenisvol politiek gedrag praktiseren.

Er ontstond namelijk een splitsing onder de respondenten wanneer het gaat om het betekenisvol politiek gedrag, en dat is er een die niet samenvalt met het onderscheid tussen PVV-stemmers en niet-stemmers. Toen ik merkte dat sommige PVV-stemmers *geen* en sommige niet-stemmers *wel* politieke voldoening rapporteerden, werd duidelijk dat er een alternatieve verklaring dan de kanaliseringstheorie nodig was. De contouren van die verklaring werden aldus zichtbaar toen sommige interviews de kanaliseringstheorie tegen bleken te spreken.

Machtsoriëntaties

Deze alternatieve verklaring is wat ik hier *machtsoriëntatie* noem en dat is een subjectieve notie van waar de politieke macht ligt. Het is een latente 'definitie van de situatie' die de observaties, interpretaties en daaruit volgend gedrag structureren, en die blijft vaak impliciet in de manier waarop individuen over maatschappij en politiek praten. Deze definities van de machtsituatie hebben betrekking op antwoorden op vragen als 'hoe komen politieke besluiten tot stand?', 'wie neemt deze beslissingen?', 'via welke processen komen zij aan de macht?' en 'welke instituties spelen een rol in deze processen?'. Er zijn twee uiteinden van deze machtsoriëntatie-dimensie. De eerste is de positie dat politieke macht is gesitueerd in de officiële wetgevende instituties: de regering, gesteund door een meerderheid van verkozen volksvertegenwoordigers in het parlement. Dit is een oriëntatie op het systeem van politiek zoals het is vastgelegd in (Grond)wetten en gecanoniseerd in lesmateriaal op scholen. Deze positie noem ik hier een *transparante machtsoriëntatie*. Respondenten in deze studie die naar deze positie neigen, hebben het over 'Den Haag', de politieke partijen die erin opereren en de politici die de Nederlandse politiek personifiëren wanneer ze praten over politieke macht. Respondent Tim gaf hier een goed voorbeeld van toen ik hem vroeg waarom hij denkt dat stemmen zo belangrijk is:

Omdat die mensen waar je op kan stemmen, die gaan jouw leven bepalen. Die bepalen hoe jouw leven eruit gaat zien, nu en in de toekomst. Dus het is gewoon heel belangrijk om daar goed over na te denken en ja, gewoon... [...] eraan mee te doen, dat vind ik gewoon eigenlijk een verplichting, dat ben je verplicht aan jezelf en aan de maatschappij.

Tims beschrijving van zijn definitie van de politieke situatie is een voorbeeld van wat ik een transparante machtsoriëntatie noem: officieel verkozen volksvertegenwoordigers bepalen welke beslissingen de regering neemt.

De andere kant van de dimensie is een oriëntatie die de macht juist situeert in de handen van onofficiële krachten. Respondenten die naar dit uiteinde neigen verwijzen bijvoorbeeld naar de abstracte krachten van het neoliberalisme en multinationals, zoals Judith doet als ze vertelt hoe verbaasd ze was toen ze erachter kwam 'hoeveel poppenkast eigenlijk de hele politiek is in vergelijking met de macht die bij de multinationals ligt en bij de hele economische sector'. Maar mensen aan deze kant van de dimensie hebben soms ook explicietere analyses over ondemocratische coalities, bijvoorbeeld over de Bilderberg Groep of de New World Order. En omdat zulke verklaringen impliceren dat onofficiële machten en krachten vanachter de schermen aan de touwtjes trekken, noem ik dit een *ondoorzichtige machtsoriëntatie*. Respondenten aan deze kant van de dimensie praten alleen over de officiële instituties als ze het belang ervan ontkennen ten faveure van 'de echte machthebbers'. Als Gerard bijvoorbeeld gevraagd wordt waarom hij denkt dat 'de machtselite', zoals hij het noemt, machtiger is dan 'de politiek', antwoordt hij: 'omdat wat zij doen gewoon meer invloed heeft op hoe de wereld eruit ziet dan wat politiek doet'.

Deze ideaaltypische dimensie blijkt vruchtbaarder te zijn in het verklaren van verschillen in politieke voldoening onder deze politiek ontevreden burgers dan de werkhypothese die PVV-stemmers en niet-stemmers onderscheidde. In de paragrafen hieronder zal ik illustreren hoe deze verschillen door beide machtsoriëntaties tot stand komen.

'Ik doe niet meer mee': transparante machtsoriëntaties

De PVV-stemmers die Den Haag als centrum van de macht beschouwen rapporteren dat zij voldoening ervaren door hun stem op Wilders. Ze zeggen dat ze het nieuws dagelijks volgen, en in het praten over politiek noemen ze de zaken die in de media worden besproken: actualiteiten, de reacties van politici daarop en de verschillen tussen verschillende politici daarin. De voldoening van deze respondenten wordt geïllustreerd door hun vertrouwen dat Geert Wilders' ideeën en voorstellen de hegemonie van de gevestigde partijen zal doorbreken, en dat hun stem op hem deze toekomst een stukje dichterbij zal brengen. Dit soort positieve ervaringen inspireren ook verdere betrokkenheid. Zo kreeg Carola aandacht van Wilders zelf toen ze partijbijeenkomsten ging bijwonen. Als ze erover vertelt, ziet ze zichzelf deel worden van een gemeenschap: 'en dan ontmoet je Geert zelf en Fleur [Agema, RK] en gewoon de hele fractie, ja gewoon geweldige mensen, echt super. En ja, Geert herkent mij op de een of andere manier gewoon. En je verwacht dat niet, want hij ontmoet zoveel mensen. [...] Zegt ie "hé meid,

leuk dat je er bent'". Respondent Maria, die ook alle vertrouwen heeft in Wilders' plannen, is ervan overtuigd dat

Wilders de enige is die zegt waar het op staat. En niet alleen met z'n mond, maar ook in z'n doen en laten. En dat wil niet zeggen dat-ie alles voor elkaar krijgt, maar je merkt aan alles dat-ie daar wel naar streeft. En ik denk dat dat net zo belangrijk is. Niet iedereen bereikt zijn doel, wat-ie wil in het leven, maar het streven daarnaar kan je al heel veel voldoening geven.

Maria's opmerking onderstreept het belang van het feit dat politiek gedrag wellicht niet effectief is als het gaat om het beïnvloeden van besluitvorming, maar dat het niettemin betekenisvol kan zijn omdat het de mensen in kwestie voldoening geeft (Canovan 1999).

Niet-stemmers met een transparante machtsoriëntatie rapporteren niet de voldoening die Carola en Maria wel hebben. Hoewel hun machtsoriëntatie hen een helder idee geeft van waar en door wie politieke macht wordt uitgeoefend, lijkt hun onthouding gepaard te gaan met een gevoel van machteloosheid. Ze zeggen dat ze zich hebben afgekeerd van de politiek. Arthur zegt dat hij zijn leven lang een trouwe stemmer is geweest, maar dat hij er nu de brui aan heeft gegeven:

[D]e laatste jaren had ik wel steeds vaker van ga ik dit wel doen of ga ik het dan niet doen. En op het laatste moment denk ik van dan doe ik het dan toch maar weer en nu was ik heel bewust er klaar mee. We hebben natuurlijk een aantal belachelijke situaties in Den Haag beleefd en eh, ik doe er niet meer, ik hoor er niet meer bij, ik doe niet meer mee, hier voel ik me niet meer lekker bij, bij deze mensen.

Omdat hij niet politiek actief is op andere manieren, duidt zijn opmerking op een gevoel van desillusie en berusting. En dat is begrijpelijk omdat de enige relevante politieke macht voor hem uit de gratie is gevallen. Eric is een vergelijkbare 'nieuwe' niet-stemmer bij wie de frustratie de zich afgelopen jaren heeft opgebouwd:

[I]k heb heel lang mijn burgerplicht gedaan, maar de politici hebben niet een verplichting gedaan door het land te regeren. Al jaren niet, sinds paars niet. Moet ik dan nog maar weer gaan stemmen, [...] moet ik dan weer moeite doen om een kabinet te laten vormen dat hoogstwaarschijnlijk ook weer niet aan regeren denkt?

Deze mannen zijn niet actief in andere vormen van politieke betrokkenheid of het zoeken naar alternatieven, waardoor hun stemonthouding hun enige betekenisvolle politieke gedrag is. Eric bevestigt deze interpretatie in reactie op een vaak gehoorde kritiek op niet-stemmers:

Het is gewoon niet waar dat je geen verantwoordelijkheid als burger neemt op het moment dat je niet stemt. Niet stemmen is namelijk ook een uiting van 'ik ben er klaar mee. Ik wil dit niet meer.' Dit is niet mijn regering, mijn volksvertegenwoordiging zit hier niet tussen. En dat is ook een uiting, dat is ook een manier van stemmen.

Dit laat zien dat onder respondenten met een transparante machtsoriëntatie de PVV-stemmers voldoening ervaren en de niet-stemmers niet. Uit het enthousiasme van de PVV-stemmers is op te maken dat hun ontevredenheid succesvol gekanaliseerd is, terwijl de niet-stemmers, ondanks dat zij een hun niet-stem als betekenisvol ervaren, achterblijven met een gevoel van machteloosheid en berusting.

'Een breekijzer om het systeem te ontwrichten': ondoorzichtige machtsoriëntaties

De PVV-stemmers die neigen naar een ondoorzichtige machtsoriëntatie nemen een enigszins ambivalente positie in. Dit zijn burgers wier perspectief verder reikt dan de grenzen van de institutionele politiek en voor wie de PVV daarom een andere betekenis heeft dan voor de stemmers met een transparante machtsoriëntatie. Dit wordt duidelijk uit hun politieke analyses. Ron ziet zichzelf als een 'intellectuele PVV-stemmer', als iemand die Wilders niet blind napraat, maar hem ziet als een instrument om de gevestigde orde open te breken:

[ik gebruik mijn stem op] Wilders als breekijzer. Als een man die het systeem ontworpen heeft, waardoor er de kans bestaat dat er [...] verandering komt en dat de politiek als het ware gedwongen wordt om door zo'n breekijzer andere geluiden en andere standpunten in te gaan nemen. Of het een utopia is, de tijd zal het leren. Ik ben bang van wel. Je breekt niet zo makkelijk een bestaand bolwerk met een breekijzertje open.

Respondent Ben, die zichzelf beschrijft als joods-christelijk, is een voorbeeld van hoe kanalisering haar eigen onbehagen kan genereren. Omdat hij voornamelijk bezorgd is vanwege de bedreiging die de islam volgens hem voor de westerse wereld vormt en de macht die de Europese Unie

heeft verzameld ten koste van de natiestaten, verwelkomt hij Wilders' radicale voorstellen op die terreinen. De EU heeft volgens Ben steeds meer gelijkenissen met de Toren van Babel: 'God heeft de taal verstrooid, met de boodschap om in kleine groepen te blijven leven' zegt hij, en beschouwt de EU daarmee als de antithese van Gods wil. Maar Wilders' verhaal mist de christelijke waarden die hij hoog acht. Vanwege dit ongemak besloot Ben in de verkiezingen van 2012 blanco te stemmen:

Nou, dat heb ik geloof ik een of twee keer gedaan en toen zag ik hoe ook de PVV teleurstelde: met name het gebrek aan het Bijbels geluid, dat hebben ze nooit gehad en politiek gezien hebben ze ook de partij slecht georganiseerd. [...] En toen dacht ik, ik ben er klaar mee en toen dacht ik, er is dus niks meer over waarop ik kan stemmen dus dan stem ik blanco.

Ben, die was gerekruteerd als PVV-stemmer, en ook verscheidene malen op de PVV zegt te hebben gestemd, 'bekent' hier uit onbehagen met de PVV blanco te hebben gestemd. Dit markeert de ambivalentie die burgers met een ondoorzichtige machtsoriëntatie hebben ten opzichte van stemmen. Zowel Ron als Ben denken dat onofficiële machten het politieke bedrijf domineren en dat hun stem op de PVV het best kan worden begrepen als 'breekijzer'. Beide zijn ook actief in het schrijven van blogs over de corrupte van 'de gevestigde orde' of 'de linkse kerk' (Ron) of over de (christelijke) weg naar de 'echte Waarheid' en de gevaren van de islam (Ben). Henry formuleert een vergelijkbare ambivalentie. Hij stemt op de PVV en is het eens met Wilders, maar hoopt vooral op beweging buiten het parlement. Vooral nieuwe media zoals blogs en YouTube beschouwt hij als 'een macht voor de mensen in de straat' omdat de macht daarvan niet beperkt wordt door de gevestigde orde, zoals de mainstream-media. Tijdens het interview vraagt hij zich af:

H: Wat als het net zulke serieuze vormen aan gaat nemen als ehm, hoe moet je dat noemen uit Korea... En dan in politieke vorm, moet je je voorstellen hoe de wereld zou veranderen! Het gaat nu over, hoe heet die clip?

R: Gangnam Style

H: Ja die ja. Moet je voorstellen dat dit in een politiek jasje wordt gehesen.

R: En tweehonderd miljoen hits krijgt.

H: Denk je niet echt dat dat de hele wereld over zou kunnen? Dat wordt ergens afgekapt toch?

Henry's ambivalentie draait dus om zijn hoop op de mogelijkheden om via ongecontroleerde media een grote politieke beweging op poten te krijgen

en zijn angst dat de gevestigde orde zal controleren welke boodschappen de bevolking kunnen bereiken.

Niet-stemmers met een ondoorzichtige machtsoriëntatie blijken opvallend politiek actief te zijn buiten de electorale politiek. Ze participeren bijvoorbeeld in Occupy of andere (bijvoorbeeld anarchistische) collectieven. Een week voor de verkiezingen organiseerde Judith (46) een openbare stempasverbranding die was aangekondigd met een persbericht en op video opgenomen. Hiermee werd haar stemonthouding een *performance* voor een publiek. Dat deed ze niet om een punt te maken naar 'de politiek':

[Het] is niet zozeer een signaal naar de politiek toe, want het zal mij een rotzorg zijn of ze het oppakken of niet. Wat ik wil is een signaal naar de andere mensen afgeven van hoor eens, je hoeft die dingen niet als vanzelfsprekend aan te nemen.

Judith is duidelijk erg politiek geëngageerd, hoewel uitsluitend buiten het institutionele domein. Als anarchist, zoals ze zich identificeert, neemt ze autonomie en verantwoordelijkheid heel serieus. Dus toen een aantal asielzoekers zeiden Nederlands te willen leren, begon ze hen les te geven, zonder de leiding van het AZC daarvan op de hoogte te brengen:

Nou, je gaat daar op bezoek, dan moet je je registreren bij iemand. Dus dan kom ik bij een iemand op bezoek, die registreert mij en vervolgens gingen we in de kantine zitten en gingen we een les doen. Dat is een politieke keuze en dat heeft heel veel te maken met autonomie.

Als respondent Mark zijn motieven bespreekt om niet te gaan stemmen, presenteert hij trots zijn stempas, ingelijst als niet-stem-trofee. Hij kwam op dat idee in gesprek met zijn vrienden van het weblog dat hij vaak bezoekt. Voor Mark en Judith is hun niet-stem dus een krachtige boodschap die was aangekondigd en gedocumenteerd voor een virtueel of live publiek.

Onder niet-stemmende respondenten met een ondoorzichtige machtsoriëntatie is dus, in contrast met de PVV-stemmers, een duidelijk gevoel van politieke voldoening te herkennen. Waar de uitspraken van de PVV-stemmers gekarakteriseerd worden door ambivalentie over hun stemgedrag, zijn de niet-stemmers heel tevreden en daarnaast ook erg actief buiten het domein van electorale politiek. De kanaliseringstheze blijkt onder burgers met een ondoorzichtige machtsoriëntatie dus omgekeerd te werken.

Conclusie

In deze studie stond de kanaliseringsthese centraal, de aanname dat populistische partijen een uitlaatklep vormen waar stemmers democratische voldoening (*efficacy*) door ervaren. Door middel van een vergelijking tussen de betekenissen die PVV-stemmers en niet-stemmers aan hun stemgedrag toekennen, heb ik de volgende onderzoeksvraag willen beantwoorden: *wat zijn de verschillen in politiek efficacy tussen PVV-stemmers en niet-stemmers, en hoe kunnen deze verschillen worden verklaard?*

Om deze vraag te beantwoorden conceptualiseerde ik politieke efficacy op een manier die het ontvankelijk maakt voor de politieke agency van politiek ontevreden burgers. Hiervoor onderscheidde ik de dimensies collectivisatie, representatie en betekenisvolle politieke agency. De analyse heeft laten zien dat PVV-stemmers geen systematisch voordeel hebben op niet-stemmers als het gaat om de eerste twee dimensies. Bij de derde waren de verklaringen van mijn respondenten soms het tegenovergestelde van wat ik op basis van de kanaliseringsthese verwachtte. Die these biedt dus geen overtuigende verklaring voor de verschillen in politiek efficacy tussen PVV-stemmers en niet-stemmers.

In plaats daarvan heb ik op basis van een gefundeerde theoriebenadering inductief een alternatieve dimensie geconceptualiseerd. Deze dimensie noem ik machtsoriëntatie, en die beslaat de (soms impliciete) definities van de situatie met betrekking tot waar de macht ligt en welke actoren de macht bezitten. De dimensie bevat twee uiteinden: een transparante en een ondoorzichtige machtsoriëntatie. Onder degenen met een transparante machtsoriëntatie rapporteerden PVV-stemmers wel politieke voldoening, maar de niet-stemmers niet; en onder degenen met een ondoorzichtige machtsoriëntatie leken de niet-stemmers juist meer voldoening te ervaren dan de PVV-stemmers, en dat had mede te maken met de niet-institutionele politieke activiteiten van de niet-stemmers. Het kanaliseren van onbehagen 'werkt' dus alleen voor burgers wier machtsoriëntaties gelijk zijn aan de ('transparante') veronderstellingen van de kanaliseringsthese, maar niet voor burgers met alternatieve machtsoriëntaties. De machtsoriëntaties die ik hier introduceer weerleggen de kanaliseringsthese dus niet, maar maken het mogelijk dit vaak genoemde voordeel van populisme te contextualiseren.

Deze bevindingen demonstreren het belang van de cultuursociologische benadering: het serieus nemen van de percepties van de mensen waar het om gaat. En niet alleen van hun (niet-)stemmotivaties, maar ook van de onderliggende definities van de situatie. Eliasoph en Lichterman noemen

dit 'cultures of politics', en contrasteren dat met verschillende noties van politieke cultuur: 'A focus on cultures of politics helps us ask how and when people decide they are doing something 'political,' instead of defining individuals, organizations, or issues as political, powerful or not powerful by scholarly fiat' (2010: 491). Mijn analyse heeft laten zien dat er onder de niet-stemmers wel sprake was van een bepaalde consensus: allen zeiden ze met zoveel woorden dat ze 'niet meer willen meedoen met deze poppenkast'. Maar onder deze motivaties liggen hele verschillende definities van de situatie, die weer verschillende ervaringen en gedrag inspireren.

Vanwege de hier benoemde anti-institutionele spanning binnen de populistische ideologie en het gegeven dat veel studies laten zien dat deze ideologie veel breder gedeeld wordt dan stembusuitslagen doen vermoeden (Mudde 2007, 2010; Elchardus en Spruyt 2012; Rooduijn 2013; Akkerman et al. 2014; Kemmers et al. 2015), lijkt het belangrijk dat populisme-onderzoekers zich niet blind staren op de institutionele manifestaties (in partijen), maar meer interesse tonen voor de (verschillende) manieren waarop gewone burgers betekenis geven aan populisme en hun politiek onbehagen.

Naschrift

Tot slot is het nu mogelijk om iets te zeggen over de validiteit van het machtsoriëntatieconcept dat in deze studie is geïntroduceerd. Na publicatie van het originele artikel (Kemmers 2017) en een daarvan afgeleid breder essay met een pleidooi voor een cultuursociologische benadering van de 'boze burger' (Kemmers et al. 2018) heeft onderzoeksbureau I&O Research het concept in opdracht van het Ministerie van BZK, en in samenspraak met mij, weten te operationaliseren in een representatieve steekproef onder de Nederlandse bevolking (Driessen en Kanne 2018). Respondenten kregen de omschrijvingen van de twee machtsoriëntaties voorgelegd, met de vraag op welke plaats in een zevenpuntsschaal zij zichzelf zouden plaatsen. De analyses lieten zien dat, opgedeeld naar stemvoorkeur, de ondoorzichtige machtsoriëntatie het meest gedeeld werd door Forum voor Democratie- en PVV-stemmers (respectievelijk 56% en 53% van die stemmers identificeerden zich met die oriëntatie). De eerstvolgende categorieën waren stemmers op Partij voor de Dieren en de Socialistische Partij (36% en 34%). Dit biedt dus ondersteuning voor mijn bewering hier dat deze machtsoriëntatie een rol speelt in het begrijpen van politiek onbehagen, en suggereert potentie voor dit concept in toekomstig onderzoek naar politieke relaties met een cultuursociologisch perspectief. Niet-stemmers zijn in de analyses van I&O

Research niet onderscheiden, maar zullen dat wel worden in additionele analyses die ik met die data doe in mijn promotieonderzoek.

Noten

- 1 Dit is een licht ingekorte vertaling van het artikel dat oorspronkelijk in 2017 is verschenen als: Channelling discontent? Non-voters, populist party voters, and their meaningful political agency. *European Journal of Cultural and Political Sociology*, 4(4): 381-406.
- 2 Het biografische gedeelte van de interviews is hier noemenswaardig omdat het de lengte van de interviews voor een belangrijk deel heeft bepaald, maar ook omdat het bijdroeg aan de goede sfeer. De 'socialisatie' van de respondenten in hun huidige perspectieven is echter onderdeel van een andere analyse, die een andere onderzoeksvraag beantwoordt (Kemmers, Aupers en Van der Waal 2016). Maar voor de huidige analyse hebben die delen van de interviews ook belangrijke inzichten bijgedragen.

Literatuur

- Akkerman, A., C. Mudde en A. Zaslove (2014) How populist are the people? Measuring populist attitudes in voters. *Comparative Political Studies*, 47(9): 1324-1353.
- Almond, G.A. en S. Verba (1963) *The civic culture: Political attitudes and democracy in five nations*. Princeton: Princeton University Press.
- Anderson, B. (1991 [1983]) *Imagined communities: Reflections on the origin and spread of nationalism*. London: Verso.
- Aslanidis, P. (2015) Is populism an ideology? A refutation and a new perspective, *Political Studies*, doi:10.1111/1467-9248.12224.
- Bennett, E.A., A. Cordner, P.T. Klein, S. Savell en G. Baiocchi (2013) Disavowing politics: Civic engagement in an era of political skepticism, *American Journal of Sociology*, 119 (2): 518-548.
- Blumer, H. (1954) What is wrong with social theory? *American Sociological Review*, 19(1): 3-10.
- Brug, W. van der (2003) How the LPF fuelled discontent: empirical tests of explanations of LPF support. *Acta Politica*, 38: 89-106.
- Campbell, A., G. Gurin and W. Miller (1954) *The voter decides*. Evanstone: Row Peterson.
- Canovan, M. (1999) Trust the people: Populism and the two faces of democracy. *Political Studies*, 47(1): 2-16.
- Caprara, G.V., M. Vecchione, C. Capanna and M. Mebane (2009) Perceived political self-efficacy: Theory, assessment, and applications. *European Journal of Social Psychology*, 39: 1002-1020.
- Centraal Bureau voor Statistiek (2011) *Verkiezingen: Participatie, vertrouwen en integratie*. Den Haag: CBS.
- Charmaz, K. (2006) *Constructing grounded theory: A practical guide through qualitative analysis*. London: Sage.
- Dekker, P. (red.) (2009) *Niet stemmers – actualisatie*. Den Haag: SCP.
- Doppelt, J.C. en E. Shearer (1999) *Non-voters: America's no-shows*. Thousand Oaks: Sage.
- Driessen, M. en P. Kanne (2018) *Versterking lokale democratie*. Rapport in opdracht van het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, rapportnummer 2018/89, Amsterdam: I&O Research.

- Elchardus, M. en B. Spruyt (2012) Populisme en de zorg over de samenleving. *Sociologie*, 8(1): 119-138.
- Eliasoph, N. en Lichterman, P. (2010) Making things political. In: J.R. Hall, L. Grindstaff en M.-C. Lo (red.) *Handbook of cultural sociology*. New York: Routledge, 483-493.
- Glaser, B.G. en A. Strauss (1967) *The discovery of grounded theory: Strategies for qualitative research*. Chicago: Aldine de Gruyter.
- Guba, E.G. en Y.S. Lincoln (1994) Competing paradigms in qualitative research. In: N.K. Denzin en Y.S. Lincoln (red.) *Handbook of qualitative research*. London: Sage, 105-117.
- Hay, C. (2007) *Why we hate politics*. Cambridge: Polity.
- Hooghe, M. en S. Marien (2013) A comparative analysis of the relation between political trust and forms of political participation in Europe. *European Societies*, 15(1): 131-152.
- Houtman, D., P. Achterberg en R. Kemmers (2012) De wedergeboorte van de fact-free politics: Pim Fortuyn en de nieuwe tegencultuur (2002-2012). *Beleid en Maatschappij*, 38(2): 179-193.
- Kemmers, R. (2017) Channelling discontent? Non-voters, populist party voters, and their meaningful political agency. *European Journal of Cultural and Political Sociology*, 4(4): 381-406.
- Kemmers, R., S. Aupers, D. Houtman en J. van der Waal (2015) State of disgrace: Popular political discontents about the Dutch state in the 2000s. *Parliamentary Affairs*, 68(3): 476-493.
- Kemmers, R., S. Aupers en J. van der Waal (2016) Becoming politically discontented: Anti-establishment careers of Dutch non-voters and PVV voters. *Current Sociology*, 64(5): 757-774.
- Kemmers, R., J. van der Waal en W. de Koster (2018) Burgers op afstand: naar een beter begrip van ontevreden burgers. In: S.L. de Lange en J. Zuure (red.) *#WOEST: de kracht van verontwaardiging*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 72-87.
- Kochuyt, T. en K. Abts (2012) De politieke kruisweg van een miskend volk. Over populistische beeldvormingen en de aanmaak van een kiespubliek. *Sociologie*, 8(1): 96-118.
- Kornhauser, W. (1998 [1960]) *The politics of mass society*. New York: Routledge.
- Kriesi, H. (2014) The populist challenge. *West European Politics*, 37(2): 361-378.
- Lijphart, A. (1968) *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek*. Haarlem: H.J.W. Becht.
- Melucci, A. (1980) The new social movements: A theoretical approach. *Social Science Information*, 19(2): 199-226.
- Moffitt, B. en S. Tormey (2014) Rethinking populism: Politics, mediatisation and political style. *Political Studies*, 62: 381-397.
- Mudde, C. (2004) The populist zeitgeist. *Government & Opposition*, 39(3): 541-563.
- Mudde, C. (2007) *Populist radical right parties in Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mudde, C. (2010) The populist radical right: A pathological normalcy. *West European Politics*, 33(6): 1167-1186.
- Mudde, C. en C. Rovira Kaltwasser (2012) Populism and (liberal) democracy: a framework for analysis. In: C. Mudde en C. Rovira Kaltwasser (red.) *Populism in Europe and the Americas: Threat or corrective for democracy?* Cambridge: Cambridge University Press, 1-26.
- Nash, K. (2000) *Contemporary political sociology: Globalization, politics and power*. Oxford: Wiley-Blackwell.
- Pharr, S.J. en R.D. Putnam (red.) (2000) *Disaffected democracies. What's troubling the trilateral countries?* Princeton: Princeton University Press.
- Plattner, M.F. (2010) Populism, pluralism, and liberal democracy. *Journal of Democracy*, 21(1): 81-92.
- Rooduijn, M. (2013) *A populist zeitgeist? The impact of populism on parties, media and the public in Western Europe*. Amsterdam: University of Amsterdam.
- Rooduijn, M., W. van der Brug and S.L. de Lange (2016) Expressing or felling discontent? The relationship between populist voting and political discontent. *Electoral Studies*, 43: 32-40.

- Rovira Kaltwasser, C. (2012) The ambivalence of populism: Threat and corrective for democracy. *Democratization*, 19(2): 184-208.
- Schattschneider, E.E. (1960) *The semi-sovereign people: A realist's view of democracy in America*. New York: Holt, Rinehart and Winston.
- Shyrane, N., E. Fieldhouse en A. Pickles (2006) Abstainers are not all the same: A latent class analysis of heterogeneity in the British electorate in 2005. *CCSR Working Paper Series*, 2006-03.
- Stoker, G. (2006) *Why politics matters. Making democracy work*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Taggart, P. (2000) *Populism*. Buckingham: Open University Press.
- Taylor, C. (2007) Cultures of democracy and citizen efficacy. *Public Culture*, 19(1): 117-150.
- Tocqueville, A. de (1998 [1840]) *Democracy in America (abridged)*. Chatham: Wordsworth Editions.
- Weber, M. (1978 [1968]) *Economy & society: An outline of interpretive sociology* (red. G. Roth en C. Wittich). Berkeley: University of California Press.
- Wuthnow, R. (2002) *Loose connections: Joining together in America's fragmented communities*. Cambridge: Harvard University Press.

Over de auteur

Roy Kemmers is docent Sociologie aan het Erasmus University College in Rotterdam en promovendus aan de afdeling Bestuurskunde en Sociologie van de Erasmus Universiteit Rotterdam. In zijn promotieonderzoek onderzoekt hij politiek onbehagen in Nederland vanuit een cultuursociologische benadering. Hij is hoofdredacteur van het populairwetenschappelijke *Sociologie Magazine*.

E-mail: kemmers@euc.eur.nl